De verwantschap van het Etruskisch

R.S.P. Beekes

Summary: The article discusses the possible cognates of Etruscan. While Raetian is too badly known, the close resemblance with Lemnian is generally recognised; the two languages must come from a common source, which may be called Proto-Tyrrhenian. It is demonstrated that it is highly improbable that Etruscan is an (Indo-European) Anatolian language. As to the elements that might point to Indo-European origin, it is concluded that they do not provide positive evidence. It is then shown that the arguments mostly used against Indo-European origin are not decisive. However, it is argued that there is good evidence, both positive (Etruscan elements that can hardly be explained from an Indo-European origin) and negative (the absence of any typical Indo-European mophological element). There may be some evidence for a relation with (non-Indo-European) substratum languages in Greece and Asia Minor. - It is also pointed out that Pallottino's theory of a 'processo costitutivo' misses the point as regards the origin of the language, and that it must be considered certain that the Etruscans came from the Aegean area.

1. Inleiding

De vraag naar de verwantschap van het Etruskisch, en met name de vraag of het Etruskisch Indo-Europees is, is nog steeds in de belangstelling. Recent verdedigt Alessandro Morandi in een reeks artikelen (1984-1985) Indo-europese oorsprong van het Etruskisch. Hij geeft tientallen Indo-europese, meest Griekse, etymologieën voor Etruskische woorden. Deze etymologieën zijn echter meestal zeer ver gezocht. Kennelijk is hij zó te werk gegaan dat hij het Indo-europese woordenboek van Pokorny (1959-69) heeft genomen en gezocht naar iets dat in vorm op een Etruskisch woord lijkt, en vervolgens de betekenis er aan vast gepraat. De wortel *sval-*, die misschien 'leven' betekent, vergelijkt hij met ἥλιξ 'leeftijdgenoot'. Dit voorbeeld is typerend: het is natuurlijk niet gehéél uitgesloten dat die twee woorden verwant zijn, maar de relatie is verre van overtuigend. (Ik laat nu even buiten beschouwing dat het in dit geval echt niet kan[1].) Ik noem drie achter elkaar gegeven woorden (I p. 12): *lankhumite*, dat in een zeer beschadigde tekst voorkomt en waarvan de betekenis geheel onbekend is, wordt verbonden met λαγχάνω, *want* de tekst kon wel eens iets met een orakel te maken hebben. *methlum*, iets als 'volk, natie', zou verwant zijn met μήδομαι, Lat. *meditari*, wat natuurlijk volstrekt vrijblijvend, zo niet onwaarschijnlijk is. Met *mutana* 'sarkofaag' vergelijkt hij

1. ἥλιξ bevat waarschijnlijk **sue* 'zelf' met het suffix *-li-k* dat we in πηλίκος (cf. Lat. *qua-li-s*) zien. Het Griekse woord is dus niet gebouwd op een wortel **sual-* 'leven'.

Gr. μυδάω 'vochtig zijn, door vocht bedorven zijn', en legt dan uit hoe dat kan. De mooiste vond ik deze: van *sanisva* neemt men aan dat het '(voor)vader' of 'overledene' betekende; Morandi vindt dat het 'in vrede, gelukzalig' moet betekenen, en verbindt het dus met σαίνω 'kwispelstaarten'.

Ik hoef hier niet uit te leggen dat dit zinloos is. Het is een van de slechtste voorbeelden van de 'etymologische methode' (een benaming die ten onrechte de etymologie verdacht zou kunnen maken); en een methode die al lang verlaten is. Het verdrietige is dat Morandi een archeoloog van goede naam is. Het valt telkens weer op dat mensen, ook onderzoekers, niet beseffen dat taalkunde een vak is dat geleerd moet worden, en de vergelijkende taalwetenschap een vak waarvoor zeer veel geleerd moet worden.

Zó moet het dus niet. Mijn bedoeling is in het volgende aan te geven welke argumenten nu wél en welke niet bruikbaar zijn bij de vraag naar de verwantschap van het Etruskisch. Daarbij zullen we zien dat vaak nog de verkeerde argumenten worden gebruikt.

2. Mogelijke verwanten

Wat gaan we doen? Het Etruskisch is zeker verwant met het Lemnisch, en toont sterke overeenkomsten met het Raetisch. Daar zullen we dus eerst naar kijken.

Daar het Etruskisch waarschijnlijk uit Klein-Azië kwam, ligt het voor de hand te zien of het een (Indo-europese) Anatolische taal is. Daarna zullen we de vraag bespreken of het Etruskisch een - zelfstandige - Indo-europese taal is. En tenslotte welke andere perspectieven er zijn.

3. Het Raetisch

In het gebied tussen Verona en Innsbruck zijn inscripties gevonden in een taal die men Raetisch noemt (zie b.v. Pisani 1964, 317-327). Wij weten van deze taal vrijwel niets; we hebben maar enkele tientallen inscripties. Maar er zijn verschillende dingen die aan het Etruskisch doen denken.

Men neemt nú meestal aan dat er Etrusken in deze streken gewoond hebben, maar dat deze door de binnendringende Kelten van de overige

Etrusken gescheiden werden, zoals Livius bericht[2]. Maar de situatie is te onduidelijk door de gering hoeveelheid materiaal.

4. Het Lemnisch

In 1884 werd op Lemnos een inscriptie gevonden in een onbekende taal waarvan men direct zag dat die nauw verwant was met het Etruskisch. Het is een grafmonument, uit de zesde eeuw v.Chr. Met behulp van het Etruskisch is de tekst deels te begrijpen[3].

Het klanksysteem komt vrijwel geheel overeen met het Etruskisch.

Op morfologisch (en lexicaal) gebied zijn vooral twee 'formules' te noemen. *sialχveiś aviś* ... *śivai* en (op de zijkant) *śivai aviś sialχviś* lijkt treffend op Etr. *avils* ... *śealχls* 'zestig jaar' en *zivas* (waarschijnlijk) 'geleefd hebbend'. Een dergelijke leeftijdsaanduiding is natuurlijk te verwachten op een grafmonument. De overeenkomst is zo treffend dat m.i. alleen dit al *bewijst* dat beide talen verwant zijn. Morfologisch is opvallend dat beide formules op *-s* eindigen (in het Etruskisch een genitief uitgang).

Een tweede formule is *holaieśi φokiasiale*, wat de uitgangen betreft te vergelijken met Etr. *larθiale hulχniesi*. In het Etruskisch hebben beide woorden dezelfde naamval, en dat zal ook in het Lemnisch zo zijn, omdat *holaie* waarschijnlijk een eigennaam is en *φokiasiale* een adjectief daarbij, dat zonder twijfel betekent 'uit Phoke' (cf. de Griekse stad Phokaia). Rix (1968) vergelijkt *holaieśi φokiasiale śeronaiθ* met Etr. *zilci velus(i) hulχniesi* 'toen Vel Hulchnie praetor was'. Hij neemt aan dat de Lemnische tekst betekent 'toen Holaie uit Phoke seronai was'. Het meest opvallende is dat we hier een 'dubbele' naamval vinden: een genitivus (op *-s* en *-l(a)*) gevolgd door een locatief-uitgang *-i*, wat *-si* en *-le* oplevert. (De vorm betekent dus 'van ... in'.) (Op lexicaal gebied is nog te vermelden: *maraś*, dat met Etr. *maru* 'een hoge magistraat' zal overeenkomen; en het partikel *-m* 'en, maar' in beide talen.)

Er kan geen twijfel zijn dat Etruskisch en Lemnisch uit één taal ontstaan zijn, die men Proto-Tyrrheens zou kunnen noemen. Dit is van doorslaggevende

---

2. Livius 5.33.10 f. ... *trans Padum omnia loca, excepto Venetorum angulo, ... usque ad Alpes tenuere.* 11. *Alpinis quoque ea gentibus haud dubie origo est, maxime Raetis, quos loca ipsa efferarunt, ne quid ex antiquo praeter sonum linguae, nec eum incorruptum, retinerent.* (... aan de andere kant van de Po hebben zij [de Etrusken] alle gebied, behalve de hoek van de Veneti, ... in bezit gehad. Ook de Alpen-volken hebben zonder twijfel die(zelfde) oorsprong, met name de Raeti, die het terrein zelf heeft doen verwilderen, zodat zij niets van vroeger behielden behalve de klank van hun taal, en zelfs die niet onbedorven.)

3. Dit brengt L. Aigner Foresti (1974) er toe de conclusies als een vicieuze cirkel te beschouwen. Dat lijkt heel scherpzinnig geredeneerd, maar het is niet juist. De overeenkomsten zijn goeddeels objectief waarneembaar. Er is ook geen deskundige, voor zover ik weet, die de taalkundige conclusies over de Lemnische inscriptie ontkent. Essentieel is, denk ik, dat Mevr. Aigner Foresti geen taalkundige is. Overigens oordeelt zij ook inzake de herkomst op grond van theoretische overwegingen waarbij zij de realiteit uit het oog verliest.

betekenis voor het oude probleem van de herkomst van de Etrusken, waarbij we even zullen stilstaan.

5. De herkomst van de Etrusken

Er zijn, of waren, drie of vier theorieën over de herkomst van de Etrusken. 1. Ze kwamen uit het Oosten; Herodotus 1.94 zegt dat ze uit Lydië kwamen; 2. ze waren authochthoon; 3. ze kwamen uit het Noorden; 4. Pallottino's 'formatie-proces'.

Naast Herodotus' verhaal zijn er ook andere mededelingen uit de oudheid dat de Etrusken uit het Oosten kwamen. Tegenstanders wijzen er op dat deze verhalen niet geheel identiek zijn, dus elkaar tegenspreken. Het is natuurlijk veeleer zo dat deze verschillende verhalen er op wijzen dat er een oude traditie was dat ze uit het Oosten kwamen. Het probleem is dat de archeologen het er niet over eens zijn dat de aankomst van een volk uit het Oosten aangetoond kan worden. Nu wordt Herodotus' traditie natuurlijk schitterend bevestigd doordat we een taal die sterk op het Etruskisch lijkt, op Lemnos vinden, dus dichtbij het gebied waar de Etrusken vandan zouden zijn gekomen. Het enige wat nog mooier zou zijn, was dat we de plaquette vonden met de inscriptie: 'Van hier vertrokken op 1 april 969 v.Chr. de Tyrsenoi naar het land dat later naar het Etrurië zou worden genoemd.' De aarzeling van sommige geleerden is mij dan ook onbegrijpelijk. Het enige alternatief is dat de Lemniërs uit het Westen kwamen, uit Etrurië zelf b.v. (Pallottino [1978, 458]). Maar daarvoor is niet de geringste aanwijzing, en het is wel ondenkbaar dat mensen uit het vruchtbare en welvarende Etrurië zich in een dorre uithoek als Lemnos zouden vestigen. Ik beschouw het als raadselachtig dat nog steeds de indruk bestaat dat de herkomst een probleem is. Het probleem was in 1886 al opgelost.

De gedachte dat de Etrusken autochthoon zijn, is algemeen opgegeven. Ze gaat terug op Dionysius van Halikarnassos (1.26-30), maar dit was geen oude traditie, maar zijn *mening*, waarvoor hij argumenten geeft, en die zijn niet steekhoudend. Ik teken nog aan dat Toscane geen 'vluchtgebied' is, waarin een oorspronkelijke bevolking zich terugtrekt (zoals de Basken of de Kaukasische volken), maar veeleer een begerenswaardig en voor kolonisten gemakkelijk toegankelijk gebied. Het is trouwens vrijwel zeker dat het land door de Indo-europese Umbriërs bewoond was: die zijn door de Etrusken teruggedrongen (en Umbrië is veeleer een vluchtgebied)[4].

4. Behalve Herodotus' mededeling dat ze landden in het gebied van de Umbriërs (Ombrikoi), is er de rivier de *Umbro* (tegenwoordig Ombrone) die dwars door Etrurië naar zee stroomt. Nu heeft men er op gewezen dat de naam van de rivier pre-Indo-europees zou kunnen zijn, maar daarmee vervalt m.i. het argument niet: de Umbriërs werden genoemd naar de rivier (en het omringende land), en dus moeten ze daar, d.w.z. in het centrum van Toscane/Etrurië, gewoond hebben.

Dat de Etrusken uit het Noorden zouden zijn gekomen is een moderne theorie, gebaseerd op de overeenkomst met het Raetisch. Maar het Etruskische element van het Raetisch is eer vanuit Etrurië gekomen.

Sinds 1947 proclameert Pallottino de theorie van het 'processo formativo'. Niet zozeer de vraag naar de herkomst zou interessant zijn, als wel de wijze waarop de Etruskische cultuur is gegroeid. Hij legt er de nadruk op dat dit een lang en ingewikkeld proces was, waarbij inheemse, i.e. Italische, Indo-europese en misschien Oosterse elementen tot een eenheid versmolten. Het is duidelijk dat dit niet een alternatief is en de vraag of er een Oosters element was niet oplost, maar Pallottino vindt van wel. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat Pallottino de rol van het Oosterse element wil minimaliseren en die van het inheemse, desnoods Indo-europese, element wil benadrukken. Wat de taal betreft is het echter duidelijk dat die gewoon uit het Oosten komt. Daar de Etrusken als typisch on-Italisch worden beschreven[5], is het waarschijnlijker aan te nemen dat ook de Etruskische cultuur voor een groot deel bepaald werd door de nieuwkomers. en de Oosterse theorie heeft natuurlijk nooit willen ontkennen dat de Etrusken enige invloed van in Italië wonende volkeren ondergingen. - M.i. is Pallottino's theorie dus overbodig, indien ze hetzelfde zegt als de Oosterse theorie, en onjuist als ze iets anders zegt. Het idee moet worden vergeten, omdat het alleen maar onduidelijkheid veroorzaakt.

Rest nog de vraag wanneer ze kwamen, en vanwaar precies. Rix[6] accepteert dat de *Tur(u)sa* die de Egyptenaren vermelden onder de Zeevolken, ± 1230, de Tyrsenoi zijn[7]. Dat lijkt ook mij waarschijnlijk: het is te toevallig om toeval te zijn. En hij neemt aan dat ze dus in die tijd naar Italië gekomen zijn (ook Herodotus plaatst het in die tijd: kort na de Trojaanse Oorlog). Mij lijkt dat erg vroeg (om redenen die ik hier niet zal bespreken). Ik zou denken dat ze later, zeg ± 1000 v.Chr., kwamen.

Over de precieze plaats van herkomst valt niets naders te zeggen. Hoewel men aan Thracië zou kunnen denken (gezien de ligging van Lemnos), is Klein-Azië waarschijnlijker gezien de antieke traditie.

6. Pallottino

Pallottino is de nestor van de Etruscologie. Het ligt voor de hand ook voor de positie van het Etruskisch Pallottino's handboek (1984, 496-505) te raadplegen.

---

5. Dionysius van Halikarnassos 1.30 noemt ze οὔτε ὁμόγλωσσον οὔτε ὁμοδίαιτον, wat je kunt weergeven met: ze hebben niet alleen een andere taal, maar ook een andere levenswijze (dan de andere volken van Italië).

6. In een voordracht in Padua. De heer Rix was zo vriendelijk mij zijn tekst te sturen.

7. De Griekse vorm berust op **Tursā̄-noi* (> *Tyrsē̄noi* > *Tyrrhē̄noi*). Lat. *Tuscus*, Umbr. *Turskom* < **Turs-(i)ko-*. *Etruria* < **e-trus-ia* < **e-t(u)rs-*(?) met een *e-* die in het Etruskisch vaker voorkomt, cf. *purθne*, *eprθne*.

Ik bespreek zijn visie hier afzonderlijk, omdat er tenminste drie dingen in zijn die mij onjuist lijken en waar ik tegen wil waarschuwen.

In de eerste plaats meent Pallottino dat we vooral niet moeten denken dat het Etruskisch 'en bloc' is ingevoerd (1984, 108) als een vreemd element, zoals het Phoenicisch van Carthago dat is (1978, 460). Dat moeten we m.i. nu juist wel, en de vergelijking met het Phoenicisch lijkt mij zeer gelukkig. (Het verschil is alleen dat we van het Phoenicisch precies weten waar het vandaan komt en dat we vele verwante talen kennen. Maar omdat het zo duidelijk is, verbaast niemand zich er meer over.) Pallottino legt er de nadruk op dat Etruskisch het resultaat is van 'un lungo e complicato processo costitutivo', woorden die we ook in het voorgaande gezien hebben. De inscriptie van Lemnos nu bewijst dat het Etruskisch uit het gebied van de Egeïsche zee afkomstig is, en óók dat het Etruskisch er in zijn oorsprongsgebied ongeveer zo uitgezien heeft als wij het kennen. En het kan niet anders of de Etrusken kwamen naar Italië met hun taal, niet met een beetje van die taal, maar gewoon met hun taal. Het is *die* taal die wij kennen als Etruskisch.

Het tweede punt betreft de invloed van de (Indo-europese) Italische talen. Ook hier verschil ik van mening met Pallottino. Hij spreekt van 'molteplice e profonde interferenze, fonologiche, morfologiche, lessicali ed onomastiche' (1984, 503). Ik kan er hier niet op ingaan. Mijn conclusie is dat, naast het lexicon en de naamgeving, er misschien een zekere fonetische beïnvloeding is geweest, maar nauwelijks enige op de morfologie. M.i. kan men dus stellen dat er, zoals te verwachten, enige invloed is geweest, maar dat deze vrij gering is geweest.

Het derde punt betreft Pallottino's houding ten opzichte van de vraag of het Etruskisch Indo-europees is: we moeten, zegt hij, de simplistische tegenstelling ('il semplicismo') Indo-europees: niet Indo-europees overwinnen (1984, 502); we moeten daarentegen denken aan 'un lungo e complicato proceso costitutivo'. Dat moeten we niet. Het is natuurlijk toegestaan dat iemand de vraag 'Indo-europees of niet', niet interessant vindt, of niet vruchtbaar (om vervolgens iets anders te gaan doen). Maar wat we niet mogen doen is de vraag ontkennen. (Men herkent natuurlijk Pallottino's houding inzake de herkomst: ook daar ontkende hij de vraag.) Een taal is Indo-europees of niet; dat is een duidelijk begrip. Als de vraag eenmaal gesteld is, moet hij beantwoord worden, en wel met ja of nee. Indo-europees is een historisch begrip, dus wat er in de loop der geschiedenis met een taal gebeurd is, doet er niet toe: een taal is van oorsprong Indo-europees of niet. Wel kan het lang duren voordat men dat kan vaststellen, zoals in het geval van het Karisch (waar het vooral lag aan onze uiterst geringe kennis van de taal). Grensgevallen, d.w.z. talen (die we goed en lang kennen) waarvan we nog steeds niet weten of ze Indo-europees zijn of niet, hebben we niet. Alleen over het Hittitisch is de vraag nog steeds in discussie of het niet veel eerder is afgesplitst, d.w.z. of er niet (eerst) een tweedeling Hittitisch en de rest is

geweest (de zgn. Indo-Hittitische hypothese)[8]. Maar over het Indo-europese karakter van het Hittitisch bestaat niet de geringste twijfel.

Terwijl het m.i. zo duidelijk is. Het Etruskisch komt uit het gebied van de Egeïsche Zee (waar het natuurlijk beïnvloed was door andere talen); in Italië is het in hoge mate zichzelf gebleven en is het zelfs overgenomen door sprekers van andere talen (en heeft het natuurlijk enige invloed ondergaan van andere talen); en uiteraard is het in de loop der tijd veranderd, ook onafhankelijk van beïnvloeding door andere talen.

7. Een Anatolische taal?

Gezien de herkomst uit Klein-Azië ligt het voor de hand naar de talen daar te kijken. Dat zijn voornamelijk Indo-europese talen. Het Phrygisch en het Armeens zijn hier niet van belang, wel de Anatolische talen. De Anatolische groep omvat het Hittitisch, het Lydisch, Palaïsch, en de Luwische talen: het (spijkerschrift) Luwisch, het Hieroglyfisch Luwisch, en het Lycisch (A en B).

Is er een (genetische) relatie met deze talen? Niemand heeft ooit beweerd dat het Etruskisch Lydisch of Lycisch is; iedereen is het er over eens dat dat niet zo is. (Behalve ten onzenst de heer Best, wiens werk ik hier niet bespreek.) En voor de andere talen geldt dat a fortiori, alleen beweerde hier de Bulgaarse geleerde Vladimir Georgiev (sinds 1957) dat het Etruskisch een vorm van Hittitisch is. Deze theorie wordt door niemand serieus genomen. Zo zegt b.v. De Simone (1972, 495): 'Non può rappresentare per me oggetto di serio discussione ...'[9].

Een andere vraag is natuurlijk of het Etruskisch soms wel tot de Anatolische groep behoort maar een zelfstandige taal is binnen die groep.

Nu geloof ik dat daar wel iets tegen in te brengen is. We moeten daarvoor kijken naar vormen die we in het Etruskisch én in het Anatolisch hebben. 'Ik' en 'me' is Etr. *mi*, *mini*. In het Hittitisch is dat *uk*, *ammuk*, in de andere talen *amu* (Lyc. ook *emu*, *ẽmu*) voor beide. De Proto-Anatolische vorm was **amu*. In alle Anatolische talen is dus de *a-* (*e-*) en de *-u* bewaard. Nu is het natuurlijk *mogelijk* dat in het Etruskisch *-u* tot *-i* werd en de eerste vocaal verloren ging, maar waarschijnlijk is dat niet. Te bedenken is daarbij dat het Etruskisch even oud is als het Lydisch.

---

8. Ik heb daarover geen standpunt. Het is wel zeker dat onze visie op het PIE door de kennis van het Hittitisch gewijzigd is en moet worden. Het lijkt mij mogelijk dat het Hittitisch eerder is vertrokken, maar evenzeer dat het niet nodig zal zijn dat aan te nemen.

9. Georgiev is ook de vader van de Pelasgische theorie (1941), de gedachte dat het Grieks als substraat een - echte - Indo-europese taal heeft. Hoewel een enkele geleerde hier nog wel enige sympathie voor wil opbrengen, is de theorie toch vrij algemeen verworpen. (In België is A.J. van Windekens een fervent verdediger van de theorie.) Men zie Furnée (1972, 40-55).

Dan de vorming van de pluralis van het substantief. Het Etruskisch heeft daarvoor een *-r-*. Het Anatolisch heeft in de nom.pl. *-es* > *-e* of vormen met *-nz-*.

Het locatief suffix *-θi* (dat Cristofani [1973, 98] als één van de drie elementen overhoudt die van Indo-europese oorsprong zouden kunnen zijn), ontbreekt nu juist in alle Anatolische talen.

Het Etruskisch heeft 3 sg. preteritum act. *-ce*, pass. *-χe*, de Anatolische talen hebben niets parallels.

Het lijkt mij dus dat wel als aangetoond mag worden beschouwd dat het Etruskisch geen Anatolische taal is.

8. Een Indo-europese taal?

De volgende vraag is of het Etruskisch misschien een geheel zelfstandige Indo-europese taal is, dus een taal die niet behoort tot een van de bekende taalgroepen zoals Indo-Iraans, Balto-slavisch, Germaans, etc. Vanzelfsprekend is nu onze 'speelruimte' voor zelfstandige ontwikkelingen groter (dan wanneer het een Anatolische taal zou zijn geweest).

De vraag of het Etruskisch een Indo-europese taal is, is een oud strijdpunt. De wetenschappelijke bestudering van het Etruskisch begint met een tragedie om dit punt. Toen W. Corssen in 1874 het eerste deel van *Die Sprache der Etrusker* gepubliceerd had, waarin hij betoogde dat het Etruskisch een Italische taal was, verscheen er een bespreking van Deecke, die zijn these weerlegde. Corssen pleegde daarop zelfmoord (Pfister [1982, 265]).

Er zijn tal van elementen die met Indo-europese talen in verband zijn gebracht. Pallottino (1984, 497) geeft een lijst, evenals Durante (1968). Durante's conclusie spreekt van 'mondi indipendenti, ma non del tutto eterogenei' (p. 17). Ik moet zeggen dat ik daar niet veel mee kan aanvangen: een 'nee, maar toch ja' vereist toelichting, die hij niet geeft. Maar het geeft aan dat hij, evenals verschillende andere onderzoekers, een Indo-europese oorsprong niet geheel uitsluit.

In deze lijsten worden de volgende dertien overeenkomsten met het Indo-europees genoemd. Hoewel dit een lange lijst lijkt, geef ik toch maar even alles, dan staat het bij elkaar. Ik bespreek het heel kort (zie de tabel aan het eind).

1. Proto-Indo-europees (voortaan PIE) heeft een accusatief-uitgang *-m*. Het Etruskisch heeft *-n*, maar alleen in de pronomina, niet bij de substantiva; het zou daar verloren kunnen zijn. Maar *-n* heeft ook het Hurrietisch (een niet-Indo-europese taal in Oost-Turkije).

2. Zoals Durante (10 en 12) lijkt aan te geven, gaat de Etruskische genitief-uitgang *-s* waarschijnlijk op **-si* terug; zo Rix (1984, 226). Het PIE heeft *-(o)s*, *-osio* en pron. *-so*. Dus de vormen passen niet.

3. Alleen de Anatolische talen hebben een genitivus op *-l* (en een Anatolische taal was het Etruskisch niet).

4. De Etruskische dativus op *-i* is wel een locativus. In het PIE was de locatief uitgang ook *-i*. Durante merkt op (p. 11) dat ook het Baskisch en Noord-Kaukasisch deze uitgang hebben.

5. Locatief suffix *-dhi*. Durante (p. 11) merkt op dat het PIE geen *uitgang -dhi* had. Dat is juist, maar Rix (1984, 224) heeft aangetoond dat Etruskisch *-θi* een postpositie is, en niet de uitgang (die *-i* was).

6. Voor de Etruskische pluralis *-r* verwijst Durante naar de IE collectiva met *-r-*, type Slav. *cetvoro/-ero* 'een viertal'. Deze *-r* komt van het telwoord *vier*, en het is zeer onwaarschijnlijk dat deze vorm tot de (gewone) pluralis werd, daar in de bekende talen de vorm uitsluitend van telwoorden voorkomt.

7. De IE pron.pl. uitgang *#is#*, maar of het Etruskisch zo'n uitgang had is onduidelijk (Rix [1984, 230]).

8. Etruskisch *mi* 'ik' *zou* op de acc. PIE **h₁me* terug kunnen gaan. De nom. was PIE **h₁eǵ*. Voor de acc. *mini* vergelijkt men de PIE gen. **h₁mene*, waarvan ik de logica niet zie.

9. De vergelijking van de demonstrativa *ta* en *ca* met PIE **to-* en **ḱo-* (van dit laatste is de status twijfelachtig) vervalt, omdat de oudste vormen *ita-*, *ika-* waren. Durante overweegt de mogelijkheid dat de Etruskische vormen te vergelijken zijn met Indo-europese met een **e-*, zoals Gr. (ἐ)κεῖνος. Inderdaad doen *ika*, *ita*, *iśa* vermoeden dat de *i-* een partikel is. IE **e-* zou dan *i-* geworden moeten zijn.

10. De vergelijking van Etr. 3 sg. *-ce* met Gr. pf. *-ke* en Anat. **-ha* is onhoudbaar. De Gr. *-k-* is een Griekse innovatie, de Anat. **-h-* gaat terug op een PIE 'laryngaal'. En de Anat. *-h-* is een 1 sg. uitgang, terwijl de Etruskische uitgang een 3 sg. is.

11. *-c* 'en' is natuurlijk met PIE **kʷe*, Lat. *-que*, vergeleken. Het zou ook ontleend kunnen zijn, in Italië of in Klein-Azië (als het geen toevallige overeenkomst is).

12. *-m* 'maar' herinnert aan Lyd. *-m*, Hitt. *-ma*, maar ook het Hurrietisch heeft *-ma*.

13. Het lexicon zou Indo-europese woorden bevatten. Mogelijk lijkt me: *tin* 'dag', dat is vergeleken met IE **d(e)in-* id. Maar de meeste vergelijkingen zijn zwak (er worden er een tiental gegeven). Ik noem alleen: *tur* 'gave', dat hoort bij *turuce* 'hij gaf', wat het waarschijnlijk maakt dat de wortel *tur-* was, terwijl Gr. δῶρον een wortel **dō-* heeft.

Ik kom zo tot de volgende waardering wat betreft de mogelijke verwantschap met het Indo-europees:

mogelijk	(zeer) zwak	te verwerpen/geheel onbetrouwbaar
1. acc. *-n*	2. gen. *-s*	6. pl. *-r-*
4. loc. *-i*	3. gen. *-l*	10. 3 sg. *-ce*
5. loc. *-dhi*	7. pron.pl. *-i*	13. *tur* etc.
8. *mi*	12. *-m*	
9. *ta, ca*		
11. *-c*		
13. *tin*		

Wat er overblijft aan positieve aanwijzingen is dus niet veel.

We moeten ons nu afvragen of er ook zwaarwegende negatieve aanwijzingen zijn. Het probleem daarbij is, dat Indo-europees een historisch begrip is, zodat vreemde, 'on-Indo-europese' verschijnselen secundair ontstaan kunnen zijn (al of niet onder invloed van ander talen).

Veranderingen kunnen in principe eindeloos doorgaan, en de verschillende Indo-europese talen laten een enorme verscheidenheid zien, als men b.v. Grieks, Oud-Iers, Gotisch, Hittitisch en Tochaars vergelijkt. Maar de tijd stelt daaraan wel zekere grenzen. Men moet bedenken dat we het Etruskisch kennen vanaf de zevende eeuw, d.w.z. dat het ongeveer even oud is als het klassieke Grieks, ouder dan het Latijn, en veel ouder dan Germaans of Slavisch.

Laten we met dit in gedachten de situatie bezien. De meeste argumenten die tegen het Indo-europese karakter van het Etruskisch zijn ingebracht zijn m.i. niet steekhoudend. Ik bespreek ze even, omdat dat uit methodologisch oogpunt interessant is. Durante (p. 9) en Pallottino (1978, 436) noemen: 1. het Etruskisch heeft geen *-o-*; 2. er is geen oppositie stemloos : stemhebbend; 3. er zijn twee sibilanten; 4. de dubbele naamvallen; 5. het pluralis 'infix'; 6. de gesuffigeerde pronomina (*sacni-cn* 'dit/het heiligdom'); 7. het lexicon.

1. Dat het Etruskisch geen *-o-* heeft, is geen argument; het Hittitisch en het proto-Germaans hebben ook geen *-o-*. 2. Deze oppositie - zo die er al geweest is in het PIE - kan verdwenen zijn; het is de vraag of het Anatolisch de oppositie kende, het Tochaars had die zeker niet. 3. Een tweede sibilant kan secundair ontstaan zijn. 4. Als de zogenaamde dubbele naamvallen, de genitivus genitivi en de locativus genitivi, teruggaan op de genitivus resp. locativus van een adjectief (Rix [1984, 226]), is het ontstaan van dit verschijnsel gemakkelijk te verklaren. In zekere zin hebben de Anatolische talen (behalve het Hittitisch) een dergelijk systeem. 5. Bedoeld is het agglutinerende systeem, waarbij het pluralis kenmerk gevolgd wordt door de naamvalsuitgang (ik zou dus niet van een infix spreken). Dit is een on-Indo-europees systeem (hoewel het misschien gevonden wordt bij de pronomina, type loc. pl. *-o-i-su*, waarin de *-i-* waarschijnlijk het pluralis morfeem was: talen zijn in typologisch opzicht zeer onorthodox). Maar ook zo'n systeem zou secundair ontstaan

kunnen zijn. In de Luwische talen vindt men iets dergelijks, met *-nz-* als pluralis morfeem. 6. Gesuffigeerde pronomina kunnen gemakkelijk secundair ontstaan. Men denke aan het possessief van het Anatolisch, de bepaalde adjectiva van het Balto-Slavisch, het bepaalde lidwoord van het Oud-IJslands en het Albanees. 7. Een groot deel van het lexicon heeft geen Indo-europese etymologie. Dat geldt echter ook voor b.v. de (Indo-europese) Anatolische talen.

Ik meen dus dat de argumenten die tegen Indo-europese herkomst geruikt worden, onjuist zijn.

Toch geloof ik dat er zwaarwegende negatieve argumenten zijn, maar dan andere. Ik maak onderscheid tussen (A) dingen die het Etruskisch heeft en die nauwelijks secundair ontstaan kunnen zijn, en (B) dingen die je in het Etruskisch zou verwachten als het een Indo-europese taal was, maar die het niet heeft. Uiteraard zijn we beperkt door het weinige wat we van het Etruskisch weten.

(A)

1. Het ontstaan van een uitgangensysteem 3 sg.pret.act. *-ce*: pass. *-χe* lijkt mij vanuit een Indo-europese achtergrond zeer moeilijk te verklaren. (N.B. Dat *-χe* passief was, was Durante nog niet bekend.)

2. Het pluralismorfeem *-r-* is eveneens zeer moeilijk te verklaren. (Er is geen aanwijzing voor *s* > *r* in enig stadium van het Etruskisch, zodat aan de PIE uitgang *-es* niet te denken valt.

3. De nominativus op *-e* van het Etruskisch, en de *e*-stammen (*meθlum*, gen. *meθlume-s*), hebben geen IE pendant.

(B)

1. Er zijn tal van morfologische elementen die zeer typerend zijn voor het Indo-europees en die hardnekkig bewaard zijn, zoals: 3 sg. en pl. uitgang *-ti/-t* en *-enti/-ent* (Ned. *hij loopt, zij lopen*); het participium pres. op *-nt-* (*lopend*); het adj. verbale op *-to-* (*geleerd*). Van deze elementen hebben vrijwel alle talen het merendeel bewaard. Het Etruskisch heeft echter *niets* hiervan.

2. Dat een groot deel van het lexicon, ook van de 'vocabulaire fondamental', niet-Indo-europees is, is niet essentiëel. Wel is zwaarwegend dat er m.i. nauwelijks één woord is dat een serieuze Indo-europese etymologie heeft (m.i. alleen *tin* 'dag'). Daarbij zijn ook de telwoorden te noemen. Weliswaar worden ook telwoorden ontleend, maar het bevestigt het beeld van de rest van het lexicon.

Alles bijeen nemend concludeer ik dat het Etruskisch geen Indo-europese taal is. De positieve argumenten zijn te gering, de negatieve te zwaar. En dán weegt natuurlijk de lijst van Durante en Pallottino, die ik als niet *bewijzend* verwierp: al die verschijnselen *bij elkaar* maken Indo-europese herkomst uiterst onwaarschijnlijk.

En dat is ook a priori te verwachten. In Klein-Azië werden natuurlijk talen gesproken toen de Indo-europeanen daar kwamen. Het Proto-Tyrrheens zal

er daar één van geweest zijn. Misschien werden zij door de oprukkende Indo-europeanen weggedrukt, van het land de zee op.

9. Een 'para-Indo-europese' taal?

Men kan zich afvragen of het Etruskisch 'hogerop' met het Indo-europees verwant is, dus niet uit het Proto-Indo-europees zoals het nu gedefinieerd wordt, ontstaan is, maar in een veel vroeger stadium afgesplitst is, zoals wellicht het Oeralisch (Fins-Oegrisch met Samojeeds).

Ik wil hier kort over zijn. Dit is mogelijk, maar bij onze minimale kennis van het Etruskisch niet te verifiëren. Het is eenvoudig onbespreekbaar.

Daarom blijft het voor de praktijk bij de conclusie: het Etruskisch is niet-Indo-europees.

10. Verwanten in substraat-talen?

Daarmee is ons verhaal nog niet ten einde. Want het Etruskisch kan natuurlijk niet-Indo-europese verwanten hebben. Men heeft, in grote lijnen, in drie richtingen gezocht: in het Westen, in het Griekse substraat, en in Klein-Azië.

Wat het Westen betreft: het resultaat was uiterst gering. Er zijn geen of nauwelijks overeenkomsten gevonden met het Baskisch, het Iberisch of het substraat dat men in de Italische en Romaanse talen vindt (Durante, pp. 22-31).

Het Grieks heeft zeer veel substraat-woorden opgenomen; zie daarvoor Furnée (1972). Dat substraat zou verwant kunnen zijn aan het Tyrrheens (in het algemeen lijkt het substraat van het Grieks ook in Klein-Azië gevonden te worden). Enkele Etruskische woorden worden met Griekse (substraat)woorden vergeleken (Cristofani [1973, 102]); en die verbinding lijkt mogelijk:

Etr. *purθ* een magistraat: πρύτανις, β-, πρόταν̣ις;

puia 'echtgenote': ὀπυίω 'huwen';

huθ 'vier'?: 'Υττηνία = Τετράπολις;

netśvis 'haruspex': νηδύς, νήδυια 'buik(holte)'.

De oogst lijkt gering, maar men moet bedenken dat drie à vier woorden op het geringe aantal Etruskische woorden dat we kennen (en díe dan vergeleken met Griekse *substraat*-woorden) toch niet zo weinig is.

In Klein-Azië kennen we twee niet-Indo-europese talen, het Proto-Hattisch en het Hurritisch/Urartees.

Het Proto-Hattisch (géén 'proto-taal') heeft een geheel andere structuur dan het Etruskisch en geen (of nauwelijks) overeenkomsten.

Het Hurritisch, verwant met het Urartees, vertoont zeer weinig dat op Etruskisch lijkt. Recente voorstellen van de Russische geleerde Starostin, die

Etruskisch en Hurritisch met Kaukasische talen verbindt, zijn zeer twijfelachtig.

Verder zijn we aangewezen op substraatelementen in de (Indo-europese) Anatolische talen. Er zijn geen overeenkomsten met Hittitisch materiaal te vinden, wel met woorden uit de Luwische talen. Durante (pp. 39-52) noemt twaalf woorden/vormen. Ik geef de beste.

Hitt. (uit Luw.) *dammara-* een tempelfunctionaris: Etr. *tamera/u* een functionaris.

Luw. *massana-* 'god': Etr. *mas(a)n* naam van een maand. Zeer onbetrouwbaar dus.

Luw. *ziti-* 'mens': Etr. *zati*, *zatla*θ 'mens'? Men neemt aan dat Lat. *satelles* uit het Etruskische woord ontleend is.

Hier. Luw. *tarwana-* een locale heerser: Etr. *Turan*; cf. τύραννος.

Durante concludeert dat er een specifieke relatie met de Luwische groep is, dus met Zuid-Anatolië. Maar het Lydische woordenboek van Gusmani (1964 en 1980-6) geeft dertien correspondenties tyssen Lydisch en Etruskisch (1980-6, 175). Ze zijn niet erg overtuigend, maar dat gold ook voor de vergelijkingen met het Luwisch. Een conclusie over de plaats van oorsprong van het Etruskisch in Klein-Azië lijkt mij dus prematuur.

Wie skeptisch is kan zeggen dat deze vergelijkingen niets [zekers] opleveren (minder misschien dan die met Griekse woorden). Wie er enkele aanvaardt, vindt er een bevestiging in dat de Etrusken uit Klein-Azië kwamen. Ik neig naar de conclusie dat het feit dat we een flink aantal vergelijkingen hebben betekent dat enkele er van juist zijn. Daar te verwachten is dat er meer Lycisch en Lydisch materiaal gevonden wordt, is er kans dat dit ook iets voor het Etruskisch oplevert.

11. Conclusies

De conclusies die men kan trekken zijn m.i. de volgende.

Het Raetisch is wellicht een dialect van het Etruskisch; hoe men zich de gang van zaken moet voorstellen is echter nog erg onduidelijk.

Het Lemnisch is zonder twijfel nauw verwant met het Etruskisch. Zij kunnen herleid worden op een Proto-Tyrrheens. De verwantschap bewijst definitief dat de Etrusken uit het gebied van de Egeïsche Zee komen. De Etrusken brachten hun taal mee naar Italië. Er is geen grond voor de veronderstelling dat het daar sterke substraat-invloeden onderging; het Lemnisch wijst eer op het tegendeel. Ook de invloed van de (Indo-europese) Italische talen lijkt gering geweest te zijn.

Het Etruskisch is geen Anatolische taal, en men kan het ook als zeker beschouwen dat het geen Indo-europese taal is. Of het hogerop met het Indo-europees verwant is, is niet uit te maken gezien onze geringe kennis van het Etruskisch.

Het zoeken naar substraat-woorden in het Grieks en de Anatolische talen lijkt veelbelovend, en dat is het beste perspectief voor de vraag naar de verwantschap van het Etruskisch.

Rijksuniversiteit Leiden, Faculteit der Letteren
Postbus 9515, 2300 RA Leiden

Bibliografie

Aigner Foresti, L., *Tesi ipotesi e considerazioni sull'origine degli Etruschi*, Wenen (diss. Graz) 1974

Cristofani, M., *Introduzione allo studio dell' etrusco*, Florence 1973

Durante, M., 'Considerazioni intorno al problema della classificazione dell' etrusco', *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 17 (1968) 7-60

Furnée, E., *Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen*, Den Haag 1972

Georgiev, Vl., *Vorgriechische Sprachwissenschaft*, 1, Sofia 1941

Gusmani, R., *Lydisches Wörterbuch*, Heidelberg 1964; *Ergänzungsband* 1-3, Heidelberg 1980-6

Morandi, A., *Le ascendenze indoeuropee nella lingua etrusca*, Roma (Gruppo Archeologico Romano) (I) 1984, (II) en (III) 1985

Pallottino, M., *L'origine degli Etruschi*, Rome 1947

-, 'La lingua degli Etruschi', in: *Popoli e civiltà dell' Italia antica* (ed. Pallottino e.a.) VI ed. A.L. Prosdocimi, Rome 1978

-, *Etruscologia*, Rome 1984[7]

Pfister, R., 'Das Etruskische und Kleinasien in der Geschichte der Forschung', in: *Serta Indogermanica*, Festschrift G. Neumann, Innsbruck 1982, 265-271

Pisani, V., *Le lingue dell'Italia antica oltre il latino*, Turijn 1964

Pokorny, J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I, München 1959 (II Register)

Rix, H., 'Eine Morphosyntaktische Übereinstimmung zwischen Etruskisch und Lemnisch: Die Datierungsformel', in: *Studien zur Sprachwissenschaft und Kulturkunde*, Gedenkschrift W. Brandenstein, Innsbruck 1968, 213-232

-, 'La scrittura e la lingua', in: *Gli Etruschi. Una nuova immagine* (ed. M. Cristofani), Florence 1984

Simone, C. de, 'Per la storia degli imprestiti greci in etrusco', in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (ed. H. Temporini), I 2, 1972, 490-521